

РОЗДІЛ 15

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ

С.О. Якубовський, М.Ю. Борисов

Столипінську аграрну реформу початку ХХ століття тривалий час радянські автори називали не інакше як невдалою, екстенсивною та провальною [1]. Це був ідеологічний підхід до вивчення реформи, що базувався на роботі В.І. Леніна «Столипін і революція», в якій вся діяльність Столипіна піддавалась критиці з точки зору інтересів окремої політичної партії [2]. Тим не менше, у 1980 році в Українському Історичному Журналі вийшла стаття професора Барабоє А.З. «Аграрний капіталізм у Росії і столипінська аграрна реформа», в якій робився акцент на економічних успіхах реформи [3]. Ситуація змінилася напередодні розвалу СРСР, коли почали з'являтися політично неупереджені економічні наукові праці про різні аспекти Столипінської реформи [4].

Сама реформа складалась з багатьох компонентів, а її економічні результати не обмежувались одним лише сільським господарством. Реформа, зокрема, передбачала:

- Створення і зміцнення сімейно-трудоих господарств (хуторів);
- Розвиток сільськогосподарської кооперації;
- Доступні селянам кредити на придбання землі;
- Впровадження передових методів тваринництва і землеробства;
- Покращення системи сільськогосподарської і загальної освіти.

- Сприяння переселенню селян з європейської частини країни на вільні землі Сибіру і Далекого Сходу.

Але головним було те, заради чого реформа була розпочата – її мета. Сам П.А. Столипін про свою реформу в інтерв'ю одній з російських газет того часу казав: «На черзі головна наша задача – зміцнити низи. В них вся сила країни» [5, с. 85]. Можна сказати, що фактично головним завданням реформи він бачив зміцнення та розвиток в країні середнього класу, якого і по теперішній час бракує Україні.

Найважливішим моментом переходу від общинного до хуторського, а по суті – до фермерського землеробства, Столипін вважав необхідним ліквідацію не общини як такої, а ліквідацію системи «шнурового» землеробства (довгоземелля) та черезсмужжя. Наявність довгих вузьких смуг землі, що надавалися общиною в користування селянам, змушувала останніх застосовувати трипільну систему сівозміну без травосіяння та культур-попередників. Саме необхідністю удосконалення системи сівозміну був викликаний перехід до цілісних земельних ділянок – хуторів та відрубів, хоча Столипіна звинувачували саме в намаганні ліквідувати селянську общину як таку.

Указ від 9 листопада 1906 року надавав селянам «право вільного виходу з общини, з укріпленням у власність окремих домогосподарств, що переходять до особистого володіння, ділянок мирського наділу». За даними С.М. Дубровського, який присвятив понад 40 років свого життя дослідженню Столипінської реформи, на 1 січня 1916 року з общини вийшли 2,5 млн. домогосподарств або 25% общинних дворів, в розпорядженні яких знаходилося 15,9 десятин землі або 14% всіх общинних земель [6]. За іншими даними, за цей період з общини вийшли 2 млн. домогосподарств або 20% общинних дворів з 14,1 млн. десятин землі, що складало близько 13% общинних земель [4].

В будь-якому випадку, з урахуванням багатодітності селянських сімей того часу (7 і більше дітей), з общини в 170-мільйонній Росії [7] з 1906 по 1915 рік вийшло не менше, ніж 20 млн. людей, що, наприклад, можна порівняти з сучасним населенням найбільших

мегаполісів світу. Про цьому було утворено понад 1 млн. хуторів і відрубів, тобто самостійних селянських господарств [4, с. 68], які за загальною площею дорівнювали, наприклад, площі всіх фермерських господарств сучасної Російської Федерації [8, с. 266].

Все це свідчить про величезний масштаб, послідовність і успішність Столипінської реформи, яку не змогла перервати навіть загибель самого П.А. Столипіна в 1911 році.

Потрібно зазначити, що багатодітна селянська сім'я того часу являла собою стійке економічне явище. Так О.В. Чаянов в роботі «Організація селянського господарства», розглядаючи такі сім'ї, наводив практичні розрахунки. Наприклад, сьома дитина середньостатистично з'являється на двадцятому році існування сім'ї. А це, в свою чергу, означає, що в ній, крім батьків, вже є ще щонайменше кілька повноцінних працівників – старші діти, що подорослішали. Отже, така сім'я має достатньо низьке співвідношення кількості їдців до кількості працівників, що і свідчить про її економічну стійкість [9, с. 220].

За 5 років на чолі уряду на посаді Голови Раді Міністрів П.А. Столипін, якого звинувачували у примусовому насадженні капіталістичних стосунків в селі, не тільки не знищив, але й успішно реформував селянську общину і сільське господарство, про що свідчать економічні результати, яких за час реформи досягло сільське господарство і економіка країни в цілому.

В разі виходу селянина з общини бюрократична процедура оформлення землі у власність була максимально спрощена. Кожен селянин міг вийти з общини зажадати оформлення у власність землі, якою він користувався. Заява подавалася через сільського старосту, і в тому разі, якщо у селянина не було суперечок з общиною щодо цієї землі, то практично одразу можна було запросити землевпорядника і оформити документи на землю.

В тому разі, якщо у селянина були суперечки з общиною в питаннях землекористування, то давався один місяць на їх залагодження, після чого землевпорядник мав видати селянину документи на

землю. Важливо при цьому зазначити, що всі документи на землю оформлювалися селянам безкоштовно.

Для порівняння можна сказати, що в західноєвропейських країнах, які ставали на шлях капіталістичного розвитку, з селянською общиною боролися тривало і жорстоко. Наприклад, в Англії така боротьба йшла з XV по XIX століття у вигляді насильницького «обгородження», тобто фактичного обезземелення селянства і ліквідації общин. Ще у 1516 році Томас Мор в своїй книзі «Утопія» різко критикував політику обгородження, а його вислів «вівці з'їли людей» став крилатим [10]. Така політика землевласників, в свою чергу, породила низку селянських повстань протягом XV – XVI століть. Тоді англійських селян феодали та королі спочатку зганяли з общинної землі, а потім, використовуючи закони, що отримали назву «кривавих», масово карали і страчували відірваних від землі людей за «бродяжництво і злочинство».

Столипінська ж реформа була спрямована не тільки, як зазначалось, на створення численного міцного середнього класу, але й на духовне відродження країни та фактичну побудову громадянського суспільства на основі розвитку трудової та споживчої кооперації. Бідність широких верств населення була істотною перешкодою на шляху побудови громадянського суспільства, і Столипін не раз казав, що бідність – це найгірше з рабств.

Одним з головних уроків Столипінської реформи можна вважати саме її духовно-моральну складову, в основі якої поряд з повагою до вільного працівника, було покладено дбайливе ставлення до землі, яка в сільському господарстві була і залишається головним об'єктом виробничих стосунків і основним засобом виробництва. Адже моральності і духовності бракує тим сучасним аграріям та агрохолдингам, які, замість покращення якості ґрунтів, безжально виснажують без належного сівозміну родючу землю, на якій живуть і працюють.

Поряд зі створенням сімейно-трудова господарств в європейській частині країни і зокрема на території України в 1906 році, з урахуванням перенаселеності цієї частини країни, була розгорнута

державна програма переселення всіх бажаючих до Сибіру і Далекого Сходу, де було достатньо вільної землі, і куди потік переселенців самостійно тягнувся після скасування кріпосного права.

Треба зазначити, що значну частину перенаселених територій складали українські губернії і саме українським переселенцям в першу чергу мала завдячувати Російська імперія стрімкому розвитку зауральських територій на початку ХХ століття.

Згідно цієї програми на місцях переселення зводилося житло, створювалися виробництва, розвивалася інфраструктура. Почала видаватися серія книжок «Бібліотека переселенця», яку в 30-ті року минулого століття прирівнювали до антирадянської літератури, настільки ідеї вільного селянства не вписувалися в колгоспний лад, що примусово насаджувався в той час.

Представник родини, що бажала переселитися, за програмою переселення міг в якості ходка за казенний рахунок проїхати до місця ймовірного переселення, обрати місце, що підходить, закріпити землю, а потім, знов таки за казенний рахунок, перевезти родину. Для полегшення переселення в 1908 році було спроектовано і вже в 1910 році розпочато масовий випуск спеціальних залізничних вагонів, що отримали назву «столипінських». В цих вагонах зі спрощеним плануванням були як місця для пасажирів, так і місце для домашнього начиння та худоби.

Здійснювати такі перевезення дозволяла розгалужена мережа залізних доріг, що вже була створена завдяки зусиллям С.Ю. Вітте, під керівництвом якого наприкінці ХІХ століття в Російській імперії розпочалося безпрецедентне за масштабами залізничне будівництво [11, с. 515].

Один з критиків Столипінської реформи, С.Г. Кара-Мурза, стверджував без посилань на джерела, начебто за період з 1907 по 1914 рік з Сибіру та Далекого Сходу повернувся 1 млн. сімей переселенців – «обратників» [12, с. 79], що не відповідає і не могло відповідати дійсності, оскільки з урахуванням чисельності сімей це мало б скласти щонайменше 10 млн. людей, які разом з начинням та худо-

бою мали б за кілька років перетнути величезну країну зі сходу на захід і потім у зворотному напрямку – з заходу на схід.

Загальна кількість селян, які скористалися державною програмою переселення, склала до 1916 року 3 млн. людей, з яких 2,5 млн. залишилися на новому місці проживання, фактично подвоївши населення за Уралом. Причому безпосередньо за роки перебування П.А. Столипіна на чолі Уряду (1906–1911 рр.) переселилося 2 млн. 250 тис. людей [6, с. 390-392]. Варто при цьому зазначити, що значну частину добровільних переселенців складали жителі України, які зробили суттєвий внесок в освоєння Сибіру і Далекого сходу.

Не менш важливою частиною реформи було надання кредитів селянам для купівлі землі. Основне завдання з кредитування селян було покладено на Селянський поземельний банк, якому за Указом від 27 серпня 1906 року була передана для продажу на умовах пільгового кредитування частина державних земель. В ту пору багато поміщиків продавали свої землі Селянському банку, який їх скуповував і продавав селянам на таких самих умовах пільгового кредитування, як і державні землі. Столипін сам, будучи великим землевласником, продав Селянському банку один зі своїх маєтків, щоб надати приклад поміщикам.

Усього через Селянський банк з 1 січня 1907 року по 1 січня 1913 року було продано селянам 6 млн. 443 тис. десятин землі, основна частина якою раніше належала дворянам, на загальну суму 578 млн. 131 тис. крб., що майже в півтора рази за час Столипінської реформи збільшило особисте селянське землеволодіння у порівнянні з 1905 роком і стало запорукою інтенсивного розвитку економіки країни в цілому [6, с. 317]. При цьому банківський процент був вищим за той, що сплачували банку селяни. Різниця в платежах покривалася субсидіями з бюджету, які покривали до 25% селянських виплат банку.

Таким чином, держава не тільки не усунулася від вирішення питання вільного обігу сільськогосподарської землі, але й стала активним учасником цього процесу, тобто активним гравцем земельного

ринку, встановлюючи зрозумілі правила, прозорі процедури і забезпечуючи прийнятний для селян рівень цін на землю. В усіх губернських і просто великих містах відкривалися відділення Селянського земельного банку.

Але навіть такий великий банк не міг забезпечити кредитами все сільське господарство. Тому П.А. Столипін підтримав розвиток кредитних товариств, яким держава надавала безпайовий капітал на початкові займи, що поряд з майновою відповідальністю членів товариства, продуктивним характером позик і обмеженістю району дії забезпечувало дотримання головних економічних принципів діяльності таких товариств, які створювалися не фінансовими спекулянтами і шахраями, а людьми, що жили по сусідству і займалися спільною діяльністю.

Не зважаючи на те, що перші кредитно-позикові товариства Германа Шульце-Деліча і Фрідріха Райффайзена [13], так само, як і селянська кооперація другої половини XIX століття, розвивалася початково в Німеччині, Росія в 1913 році за кількістю кооперативів, числу їх учасників та темпам зростання селянських кооперативів значно випереджала Німеччину.

В самій Росії початком кооперативного руху вважається 1865 рік, коли було затверджено статут першого в країні позиково-ощадного товариства – Різдяного в с. Дороватове Костромської губернії, що було створено за типом шульце-делічевської кооперації. Однак після перших успіхів кооперативний рух без підтримки з боку влади різко пішов на спад і фактично зазнав краху [14, с. 46].

Новий розвиток кооперативний рух отримав саме завдяки Столипінській реформі, коли сільськогосподарська кооперація здобула народногосподарське значення і потужну державну підтримку, чого не було на першому етапі її розвитку в XIX столітті. До 1917 року в Російській імперії налічувалося близько 27 тис. кооперативів, значна частина яких припадала на українські землі. 16 тис. з цих кооперативів були кредитними товариствами, в діяльності яких брали участь 50% селянських господарств [15, с. 104].

Крім того, швидкий розвиток кооперативних форм господарювання в українських губерніях сприяв тому, що в 1912 році було утворено центральний орган товариства українських кооператорів під назвою «Наша кооперація», а в 1913 році Всеросійський Кооперативний з'їзд відбувся у Києві, що в свою чергу стало одним із наочних свідчень успішного розвитку кооперативного руху на теренах України [11, с. 467].

Ще будучи очільником дворянства Ковенської губернії (1899–1902 рр.) П.А. Столипін ініціював створення в Ковно (теперішній Каунас) сільськогосподарської школи, яка згодом перетворилася на академію і існувала там до 1940 року. А у 1902 році, отримавши посаду губернатора Гродненської губернії, Столипін запропонував програму перебудови економіки губернії, на чільне місце поставивши розповсюдження сільськогосподарських знань та умінь, а також покращення і розвиток сільськогосподарських досліджень [16, с. 10-12].

На думку Столипіна, який приділяв велику увагу освіті в цілому, з жіночою освітою включно, система сільськогосподарської освіти повинна була стати триступеневою. Вона передбачала загальноосвітню початкову школу, сільськогосподарське училище і вищий агрономічний навчальний заклад [16, с. 14]. Крім того, до 1914 року в Росії діяло вже близько 4,5 тис. просвітницьких сільськогосподарських товариств, до функцій яких входило розповсюдження передових методів господарювання включаючи організацію курсів, лекцій, виставок, бібліотек [15, с. 104].

Можна стверджувати, що однією з важливих рис Столипінської аграрної реформи разом з її системністю був ненасильницький, не примусовий характер соціально-економічних перетворень, що здійснювалися. Навіть радянські критики реформи, які закидали П.А. Столипіну насильницьке знищення селянської общини, не могли навести жодного прикладу насильницьких дій Уряду Столипіна при впровадженні реформи. Ніхто не змушував селян виходити з общини, продавати чи купувати землю, ніхто не змушував брати кредити для купівлі землі або переселятися за Урал. Тим більше,

ніхто не змушував селян кооперуватися та створювати кооперативи, в основу яких покладено принцип добровільної участі.

Ще однією важливою рисою реформи була її прозорість. Центральна влада відкрито інформувала людей, в першу чергу селян, про можливості, які надає їм реформа. Селянський поземельний банк не приховував ціну, за яку землю можна було або купити, або продати. Поточна інформація о ході реформи швидко оброблялась і оприлюднювалась. Саме прозорість реформи і її успішне швидке просування вибивала підґрунтя з під ніг різноманітних «революціонерів», яким соціальні потрясіння були важливіше за економічні досягнення. Так вже в вересні 1908 року на партійному з'їзді в Лондоні соціалісти-революціонери (есери) зазначали, що: «Уряд ... взяв собі за мету розпилити селянство посиленням насадженням особистої приватної власності або хуторським господарством. Всілякий успіх Уряду в цьому напрямку наносить збиток справі революції» [17, с. 179].

Ще однією значущою рисою була також і спадкоємність реформи. Фактично, П.А. Столипін своєю аграрною реформою продовжив успішну фінансову та промислову реформу С.Ю. Вітте, розпочату ще наприкінці XIX століття, коли С.Ю. Вітте займав посаду міністра фінансів (1892–1903 рр.). Після загибелі П.А. Столипіна у 1911 році його справу продовжив Уряд В.В. Коковцова, про що свідчить подальший розвиток економіки країни та зростання її зовнішньої торгівлі з позитивним балансом, а також структура зовнішньої торгівлі, в якій поступово збільшувалася частка продуктів переробки, зокрема борошна.

Одним з прикладів економічного успіху Столипінської аграрної реформи і розвитку зовнішньої торгівлі може слугувати робота Одеського морського порту, який на той час був головним портом на Чорному морі і змагався за перше місце по вартості вантажообігу з портом Санкт-Петербургу [18, с. 22].

З перших років заснування Одеси порт відігравав важливу роль в житті міста, яке вслід за Херсоном і Миколаєвом створювалося для забезпечення експорту сільськогосподарської продукції. Статус вільної гавані (порто-франко) в першій половині XIX століття пози-

тивно сказався на розвитку міста і порту, який на той час фактично був центром економічного розвитку самого міста, і окремо від міста не розглядався.

Щорічні звіти Одеського комітету торгівлі і мануфактур свідчать, що за період з 1909 по 1913 рік середньорічний обсяг зовнішньоторговельного обігу Одеського порту перевищував 120 млн. крб., демонструючи динаміку зростання при позитивному сальдо зовнішньої торгівлі. Регулярні зовнішньоторговельні операції порту здійснювалися з 25-27 країнами світу, переважно з країнами Чорноморсько-Середземноморського басейну, охоплюючи при цьому практично всю континентальну Європу, а також Англію. Крім цього, експортно-імпорتنі операції Одеського порту здійснювалися з такими країнами як Персія (сучасний Іран), Індія, Цейлон, Китай, Японія [19-23].

За цей самий період на фоні Столипінської реформи зовнішня торгівля Російської імперії зросла майже на 33%, з 2038 млн. крб. до 2706 млн. крб. Одночасно з цим, обсяг зовнішньої торгівлі через Одеський порт зріс на 40%, з 98 млн. крб. до 138 млн. крб., що може слугувати непрямим доказом того, що в українських губерніях, які географічно тяготили до Одеського порту, реформа просувалася найбільш успішно, що в свою чергу може свідчити про прийняття і підтримку реформи серед широких верств населення.

Деяке зниження показників роботи порту в 1912 році на тлі загального зростання зовнішньої торгівлі країни можна частково пояснити наступними факторами. По-перше, низьким урожаєм зерна 1911 року в Росії, оскільки Одеса спеціалізувалася на переробці зернових вантажів, а, по-друге, активним включенням в зернові експортні операції не тільки традиційних конкурентів – Миколаєва, Херсона, Новоросійська, але і всіх інших портів Чорноморського і Азовського узбережжя Росії, включаючи навіть Євпаторію та Скадовськ, а також Ростова-на-Дону [24].

Крім того, в 1912 році різко зменшився привіз іноземного, перш за все англійської, вугілля, склавши всього 6 тис. т. Звіт Одеського комітету торгівлі та мануфактур вказував на прямий зв'язок даної

обставини із загальним становищем на кам'яновугільному ринку регіону, що включав такий важливий джерело як Донецький басейн. Там видобуток вугілля на початку ХХ століття неухильно росла, а зазначений Звіт за 1912 рік повідомляв, що: «Стан кам'яновугільного ринку знаходилося (за звітний період) у зв'язку з пожвавленням в металургійній та інших галузях промисловості» [22, с. 271].

По роботі Одеського порту можна чітко простежувати стрімкий розвиток економіки і, відповідно, зовнішньої торгівлі Росії того періоду. Так, вже в 1913 році ввезення вугілля збільшився більш ніж в 30 разів і склав 200 тис. т за рік. Звіт Одеського комітету торгівлі та мануфактур з даного приводу повідомляв, що: «Хоча видобуток вугілля в Донецькому басейні проти попереднім роком значно збільшився, але він не в змозі був задовольнити попит промисловості на тлі виняткового пожвавлення в металургійній та інших галузях промисловості» [23, с. 265].

Відомості про значний підйом в металургійній промисловості на тлі триваючого зростання видобутку вугілля зростання підтверджуються всеросійською статистикою. Дані, які наведені в фундаментальному дослідженні професора В.І. Бовикіна «Фінансовий капітал в Росії напередодні Першої світової війни» показують наступне. Виплавка чавуну становила в 1909 році 2871,4 тис. тонн, а в 1913 році 4635,0 тис. тонн, що означало зростання виплавки чавуну на 61,4%. Виплавка стали в 1909 році становила 3132,2 тис. тонн, а в 1913 році вже 4918,0 тис. тонн, тобто зростання на 57,0%. Виробництво прокату, як свідчення розвитку промислових технологій і потреб виробництва, в 1909 році складало 2667,9 тис. тонн, а в 1913 році – 4038,6 тис. тонн, що є зростанням на 51,4% [25, с. 70].

Слід зазначити, що вказана наукова праця професора В.І. Бовикіна заслуговує на особливу увагу дослідників цього періоду, оскільки її автор мав доступ до державних і банківських архівів Франції та Бельгії і тому міг безпосередньо працювати з унікальними документами і порівнювати інформацію з вітчизняних і європейських джерел, що значно підвищує наукову значущість цієї роботи.

Разом зі зростанням в металургії йшло зростання і в вуглевидобувній галузі. Так, видобуток кам'яного вугілля склав в 1909 році 23365,9 тис. тонн, а в 1913 році вже 31240,0 тис. тонн, давши зростання в 33,7% [25, с. 69]. Очевидно, що зростання видобутку вугілля в країні не встигало за прискореним зростанням промислового виробництва, перш за все металургійного, що і зумовило в 1913 році великий імпорт вугілля, якого потребувала не тільки промисловість, але і залізниця, яким дозволили ввозити вугілля безмитно.

Такий підхід до імпорту вугілля наочно свідчить про державницький підхід в ході реформи до економіки і чітко демонструє економічні пріоритети, а саме те, що уряд через збереження цін на вантажні залізничні перевезення був зацікавлений в розвитку всіх галузей виробництва, а не стільки в тому, щоб за будь-яку ціну наповнити надходженнями бюджет країни.

Цікавим представляється той факт, що якщо протягом перших років Столипінської реформи імпорт в країну вугілля, значна частина якого йшла через Одеський порт, неухильно скорочувався через стрімкий розвиток вуглевидобування в Донецькому басейні, то у 1913 році імпорт вугілля істотно збільшився через значне пожвавлення в металургійній та інших галузях промисловості, що фактично було додатковим підтвердженням економічної ефективності реформи [23, с. 265].

Якщо в 1910 році помітно збільшилося ввезення в Одеський порт землеробських машин, переважно зі США, а також з Німеччини, Великобританії та Франції, то вже в 1913 році ввезення цих машин настільки ж помітно зменшилося, що пояснювалося збільшенням виробництва сільськогосподарських знарядь в самій Росії [23, с. 267]. Це вперше дозволило Росії самій приступити до експорту сільгосптехніки в такі країни як Болгарія і Румунія.

Таким чином, п'яти років з моменту початку аграрної реформи виявилось достатньо для того, щоб не тільки збільшити виробництво всіх видів сільськогосподарської продукції за рахунок посилення

мотивації і підвищення рівня освіти сільських трудівників, але і забезпечити небувалий промисловий підйом в країні.

У «Пояснювальній записці до звіту державного контролю за виконанням державного розпису і фінансових кошторисів за 1913 г.» відзначалось, що: «Застосування поліпшених прийомів обробки землі, сільськогосподарських знарядь і машин, споживання мінеральних добрив, введення культури кормових трав, посилений попит на плодовий посадковий матеріал, пробудження інтересу до поліпшення різних галузей тваринництва та інші подібні явища набувають вже в багатьох місцевостях Росії значного поширення» [26].

За 1909-1913 рр. виробництво плугів, сівалок і збиральних машин подвоїлося, а молотарок – виросло в 6 разів [25, с. 57]. Проте, ввезення в країну землеробських машин не припинялося, як не припинялося і ввезення двигунів, металу, металовиробів, різноманітних споживчих товарів, що обумовлювалося стрімко зростаючими потребами внутрішнього ринку [19-23].

У свою чергу, потреби внутрішнього ринку базувалися на зростанні сільськогосподарського виробництва, забезпеченого Столипінської реформою і супроводжувався збільшенням експорту сільгосппродукції і створював сприятливі умови для подальшого промислового підйому [25, с. 58].

Зокрема, зростання попиту на промислові вироби було пов'язано з будівництвом житлових і господарських будівель, що успішно розгорнулося в сільській місцевості, а також зі збільшенням споживчого майна сільського населення внаслідок підвищення загального рівня добробуту на селі, що також свідчило про зримий успіх Столипінської реформи.

Серед галузей виробництва, що в той період активно розвивалися, була і борошномельна промисловість, широко представлена ще з другої половини XIX століття в Одесі, яка займала провідне становище в країні з експорту пшеничного борошна. Так, за період 1909–1913 рр. на частку міста припадало в середньому 65% всього вивезення пшеничного борошна з Росії. У 1913 році через Одеський

порт було вивезено рекордну кількість борошна – 3 млн. 200 тис. пудів або 52,5 тис. тонн, що стало можливим завдяки укрупненню і модернізації млинів в самій Одесі, яких в 1901 році було 20, а в 1913 році – 15. Проте виробництво борошна в місті за цей час лише збільшилося, що є свідченням бурхливого розвитку цієї галузі виробництва, яка дозволяла вітчизняним виробникам створювати додану вартість замість експорту сировини.

Слід також зазначити, що, будучи одним з провідних, нарівні з США, експортерів хлібних товарів, Росія, проте, істотно відставала від Сполучених Штатів Америки з експорту борошна, що було пов'язано з багаторічною сировинною орієнтацією економіки країни аж до реформ С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна. У загальному обсязі експорту хлібних вантажів з США борошно становила 81,2%, тоді як у Росії – 2,1%, що свідчило про певний технологічний розрив між цими країнами, який потрібно було поступово долати [27, с. 275].

Борошно, виробництво якого стрімкими темпами нарощувалося в Одесі, вивозилося переважно до Туреччини (до 70%), зовнішньоекономічні зв'язки з якої становлять особливий інтерес. Частка Туреччини в зовнішньому обороті Одеського порту становила не менше 20%, тоді як у зовнішній торгівлі Росії вона не перевищувала 2%, що не є дивним, оскільки основним торговельним партнером країни в цілому була на той час і аж до Першої світової війни залишалась Німеччина, частка якої в роботі порту сягала 15%.

З Туреччини до Одеси ввозилися майже виключно сировинні товари, перш за все, такі як бавовна, вата, рис, цитрусові, маслини і горіхи. З Одеси до Туреччини, крім борошна, вивозилися цукор, сир, коров'яче масло, бараняче сало. Вивозилися коні, корови, вівці. Великими статтями експорту були мануфактура, ялинові дошки і спирт, до 90% якого з Одеси вивозилося саме до Туреччини. Притому Одеса забезпечувала 50% і більше експорту російського спирту.

Окремими рядками експорту до Туреччини значилися картопля, капуста і огірки, цибуля і часник, тобто, ті товари, які сто років по тому надходять виключно в зворотному напрямку. А це, в свою

чергу, свідчить про наявність серйозних проблем в сільському господарстві України і необхідності їх якнайшвидшого вирішення на основі власного історичного і передового світового досвіду.

Показовим, з точки зору успіхів аграрної реформи П.А. Столипіна, є і зовнішньоторговельний оборот Одеського порту з Голландією в 1909-1913 рр., Коли Голландія виступала в якості головного споживача російського зерна, що вивозиться через Одесу. Незважаючи на те, що дана країна займала близько 10% в загальному експорті Росії [28], в експортних операціях Одеського порту на частку Голландії доводилося до 30%.

У той же самий час голландський імпорт протягом ряду років в середньому становив всього лише близько 0,5% від вартості всіх товарів, що ввозяться в Одеський порт товарів (підраховано авторами). Це означало, що на початку ХХ століття, з урахуванням зростання попиту на продукцію добувної, металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості, включаючи товари широкого споживання, Голландія, по суті, нічого не могла запропонувати Росії. І це з урахуванням того, що Голландія вивозила з Одеси зерна більше, ніж Німеччина, що була на той момент головним зовнішньоторговельним партнером Росії.

Ще одним наочним прикладом успіхів Столипінської реформи може служити товарообіг Одеського порту з Німеччиною, що була, як вже зазначалося, напередодні Першої світової війни основним зовнішньоторговельним партнером Російської імперії.

Німеччина займала 2-е після Голландії місце по споживанню зерна, що вивозилося через Одеський порт. Причому основні німецькі закупівлі – до 75% припадали на ячмінь, тоді як в голландських закупівлі частка ячменю не перевищувала 50%. Але також, як і Голландія, Німеччина мало що могла запропонувати російському ринку, про що свідчить стабільно-низький обсяг імпорту товарів з Німеччини, який майже п'ятикратно відстав від обсягу експорту в цю країну.

Обсяг вивезення товарів з Одеського порту до Франції протягом ряду років неухильно зростав, але суттєво поступався обсягу ввезення з цієї країни, в якому суттєву частку становили предмети розкоші і делікатеси. Однак в 1913 році експорт товарів до Франції, з якою Росія гостро конкурувала на зовнішніх ринках по цукру і спирту, перевищив обсяг імпорту.

Все наведене свідчить про те, що в період Столипінської реформи успішна зовнішньоекономічна діяльність Одеського порту досить широко і повно відображала як сам хід реформи, так і зовнішню торгівлю всієї Росії. Цілком природно, що цій діяльності по ряду напрямків надавав специфіку весь південний регіон, що економічно тяжів до Одеси, яка на той час разом з усією країною вступила в новий період інтенсивного росту і розвитку, на перешкоді якому згодом стала Перша світова війна і Жовтнева революція з громадянською війною.

Підсумовуючи, можна зробити деякі висновки зі Столипінської аграрної реформи і взяти певні уроки для сучасної України. На початку ХХІ століття незалежна Україна в аграрному секторі зіткнулася з певними викликами, що схожі на виклики початку ХХ століття, а саме: низька продуктивність сільського господарства у порівнянні з іншими європейськими країнами, відсутність ринку землі сільськогосподарського призначення та сировинна спрямованість АПК країни [29].

Певною мірою це пов'язана з мораторієм на продаж землі через відсутність закону про обіг земель сільськогосподарського призначення [31]. Ситуація ускладнюється в умовах підвищеної макроекономічної нестабільності та імплементації економічної частини «Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» [29]. Одним з викликів можна вважати також малу чисельність фермерських господарств і низький рівень селянської кооперації через відсутність державної підтримки [30].

В сучасній Україні, де працює вже шістнадцятий за 25 років незалежності Уряд, подолання цих та інших викликів, а також планування та координація реформ здійснюється Урядом і неурядовими

організаціями. Провідна роль в цьому питанні належить Національній Раді Реформ [32], яку очолює Президент України і яка складається з 26 осіб, включно з Прем'єр-міністром та Головою Верховної Ради. Разом з тим, забезпечити одночасно 18 пріоритетних реформ в різних сферах державного життя, як це намагається зробити Національна Рада Реформ, дуже складно навіть такому представницькому органу.

Чимала частина неурядових організацій та експертних груп в сфері реформ об'єдналася в коаліцію «Реанімаційний пакет реформ» [33], яка намагається протягом останніх років консолідувати зусилля громадськості по розробці, просуванню та контролю за реалізацією різноманітних реформ, що далеко не завжди пов'язані між собою.

В той же час, досвід Столипінської реформи показує, що замість розпорошених реформ доцільно зосередитись на одному важливому напрямку реформування економіки і взяти не колективну, а персональну відповідальність за просування та успішність реформ, об'єктивним віддзеркаленням яких може слугувати зовнішня торгівля країни.

Література

1. Аврех А.Я. Столыпин и III Дума. / Я.А. Аврех – М.: Наука, 1968. – 520 с.
2. Ленин В.И. Столыпин и революция. / В.И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 324-333.
3. Барабой А.З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська аграрна реформа. / А.З. Барабой // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 87-96.
4. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги. / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63-74.

5. Столыпин А. П.А. Столыпин 1862-1911. Репринтное воспроизведение издания 1927 года. / А. Столыпин – М.: Планета, 1991. – 102 с.
6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. / С.М. Дубровский – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с.
7. Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Российская Академия Наук. Санкт-Петербург. 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/166>
8. Глазьев С.Ю., Кара-Мурза С.Г., Батчиков С.А. Белая Книга. Экономические реформы в России 1991–2001 гг. / С.Ю. Глазьев, С.Г. Кара-Мурза, С.А. Батчиков – М.: Изд-во «Эксмо», 2003. – 368 с.
9. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Избранные труды. / А.В. Чаянов – М.: Экономика, 1989. – С. 194-442.
10. Мор Т. Утопия. / Т. Мор [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.krotov.info/acts/16/more/more_06.html
11. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / за ред.. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної : НАН Країни : Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2010. – 760 с.
12. Кара-Мурза С. Ошибка Столыпина. Премьер, перевернувший Россию. / С. Кара-Мурза – М.: ЭКСМО, 2011. – 224 с.
13. Тотомианц В.Ф. Апостолы кооперации. Г. Шульце-Делич, Ф. Райффайзен. / В.Ф. Тотомианц – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
14. Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР. / Е.В. Серова – М.: Агропромиздат, 1991. – 160 с.
15. Желтикова Л.В. История развития кооперации до революции 1917 г. / Л.В. Желтикова // Вопросы современной науки и практики. Мичуринский государственный аграрный университет им. В.И. Вернадского. – 2008. – № 1(11). – С. 101-105. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/01g/17g.pdf>

16. Лобанова Е.В. Петр Столыпин: эволюция экономических взглядов. / Е.В. Лобанова // Экономическая история. Реформы и реформаторы. – М.: РАН, 1995. – С. 8-31.
17. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полн. собр. речей в Государственной думе и в Государственном совете. 1906–1911 гг. / П.А. Столыпин – М.: Молодая гвардия, 1991. – 416 с.
18. Самойлов Ф.О. та інші. Одеса на зламі століть. – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.
19. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1909 год. – Одесса, 1910.
20. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1910 год. – Одесса, 1911.
21. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1911 год. – Одесса, 1912.
22. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1912 год. – Одесса, 1913.
23. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1913 год. – Одесса, 1914.
24. Кунцевич Ф.П. Экспорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце XIX – начале XX в. / Кунцевич Ф.П. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968 г. – Л.: Наука, 1972. – С. 263-274.
25. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. / В.И. Бовыкин – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 320 с.
26. Общая характеристика сельского хозяйства // Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Институт Российской истории РАН. Санкт-Петербург, 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/08.php
27. Китанина Т.М. О некоторых особенностях российской хлебной торговли накануне первой мировой войны. / Т.М. Китанина //

- Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968 г. – Л.: Наука, 1972. – С. 274-279.
28. Внешняя торговля России // Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Институт Российской истории РАН. Санкт-Петербург, 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/23.php
29. Щодо підвищення ефективності функціонування АПК України в умовах макроекономічної нестабільності та євроінтеграції. Аналітична записка. – Київ: Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 18 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funkcionuvanya_APK-3642f.pdf
30. Кількість сільськогосподарських підприємств і площа сільськогосподарських угідь у їхньому користуванні станом на 1 листопада 2016 року за регіонами. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/sg/ksgp/ksgp_u/ksgp_11_u.htm
31. Борисов М.Ю. Мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення в контексті Столипінської аграрної реформи. / М.Ю. Борисов // Добробут націй в умовах глобальної нестабільності. Збірник наукових праць Сьомої міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – 2017. – С. 70-71.
32. Національна Рада Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/reformy>
33. Реанімаційний Пакет Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/>